

S A Y I 8 • 2 0 0 2

İslâm
Araştırmaları
Dergisi

TURKISH JOURNAL OF ISLAMIC STUDIES

 İSAM
TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLÂM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

etmekten ziyade olayı farklı bir şekilde yorumlamaktadırlar. Fakat bu YÖD'ün teistler tarafından bir dayanak olarak kullanılmasına engel değildir. Nihayetinde yapılan çalışma Türkiye'de yapılacak aynı konudaki çalışmalar için iyi bir giriş kitabıdır. Konuyu daha ayrıntılı olarak çalışmak isteyenlere yardımcı olacağına inanıyoruz.

Tamer Yıldırım

Valilikten İmparatorluğa Gazneliler, Devlet ve Saray Teşkilatı

Hanefî Palabıyık

Araştırma Yayınları, Ankara 2002, 263 sayfa.

963-1186 yılları arasında İran, Afganistan ve Hindistan topraklarında hüküm süren Gazneliler, ilk müslüman Türk devletlerinden olması hasebiyle tarihimiz açısından büyük önem taşımaktadır. Özellikle daha sonra kurulan Türk devletlerinin teşkilâtını etkilemesi sebebiyle Türk devletlerinin müesseselerinin ve idârî yapılarının anlaşılması açısından incelenmeye değerdir. Ancak bütün önemine rağmen Gaznelilerin tarihi ülkemizde çok ayrıntılı olarak çalışılmamıştır. Bunun en önemli sebebi Gazneli tarihiyle ilgili kaynakların azlığı ve özellikle teşkilât tarihinden ziyâde siyâsî tarihi kaydetmeleridir. Bu alandaki en önemli çalışmalar C.E. Bosworth'un *The Ghaznavids* (Edinburgh 1963) ve *The Later Ghaznavids* (Edinburgh 1977) adlı eserleri ve konuyla ilgili makaleleri ile E. Merçil'in *Gazneliler Devleti Tarihi*'dir (Ankara 1989). Bunların dışında İlk Müslüman Türk Devletleri adıyla daha çok üniversite öğrencileri için yayınlanmış eserlerde Gazneliler, Karahanlılarla birlikte önemli bir yer tutar.

Hanefî Palabıyık'ın 1996 yılında tamamladığı doktora tezinin gözden geçirilerek yayınlanan *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler –Devlet ve Saray Teşkilatı–* adlı eser Güller Nuhoğlu'nun *Beyhaki Tarihi'ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür* adlı doktora tezinden sonra bu alandaki ilk çalışmalardan olması sebebiyle önem arz etmektedir.

Eser, bir giriş, üç bölüm, sonuç, bibliyografya ve indeks'ten oluşmaktadır. Girişte konuyla ilgili kaynaklar ve araştırmalar ile Gaznelilerin menşei ve siyâsî tarihi ile Gazneliler döneminde İslâm Dünyası kısaca anlatılmaktadır. Birinci bölümde Gazneli Devleti'nin yapısı, ikinci bölümde hükümdar ve hükümdarlık ile son bölümde saray görevlileri incelenmektedir.

Kitabın alt başlığı “Devlet ve Saray Teşkilatı” adını taşımakla birlikte bu alt başlığın eserin içeriğini yansıtmadığı görülmektedir. Kitabın içeriğinden bu alt başlığın “Hükümdarlık ve Saray Teşkilatı” olmasının gerektiği anlaşılmaktadır. Zira eserde vezir ve divanlar gibi merkez teşkilatının önemli unsurları ile şahne, âmîl, muhtesib, canbaş ve halife-i şehîr gibi taşra teşkilatına bağlı görevliler, taşradaki divanlar ile askerî teşkilat konuları anlatılmadığından alt başlıkta daha genel ve kapsayıcı bir tâbir olan devlet teşkilâtının kullanılması yanlış olmuştur. Esasında müellifin pek çok defa referans gösterdiği Beyhakî'nin *Târih-i Beyhakî* adlı eserinde merkez ve taşra teşkilatı ile askerî teşkilat hakkında ayrıntılı bilgi mevcuttur. Şayet bu bilgiler değerlendirilmiş olsaydı 'Abbâsî Halifesiyle Münâsebetler' kısmı hariç tutulursa sadece 27 sayfa olan bu bölümle yüz ve elliser sayfalık diğer iki bölüm arasındaki dengesizlik giderilmiş olurdu.

Kitabın giriş kısmında konuyla ilgili kaynak ve araştırmalar incelenirken eserlerin sadece adları ve bibliyografik künyeleri kaydedilmiş, kaynak tenkidine hiç yer verilmemiştir. Yine bu kısımdaki alt başlıklarda “Çağdaş Olmayan En Eski Kaynaklar” ile “Muahhar Kaynaklar” adlı iki alt başlığın aralarında ne fark olduğu anlaşılammaktadır. Çağdaş olmayan en eski kaynaklar kısmında zikredilen ve 1086-1092 yılları arasında telif edilmiş olan Nizamülmülk'ün *Siyâsetnâmesi* ile diğer kaynakların pek çoğu 963-1186 yıllarında hüküm süren Gazneliler döneminde telif edildiğinden, bunların hangi sebeple “Çağdaş Olmayan En Eski Kaynaklar” kısmında zikredildiğinin müellif tarafından açıklanması gerekirdi. Yine “Kaynaklar” bölümünde pek çok eser için herhangi bir hususiyeti yoktur denilmektedir. Şayet bu eserlerin herhangi bir hususiyetleri yoksa neden kullanıldıkları ve bu bölüme alındıkları anlaşılammaktadır.

“Gazneli Devleti Zamanında İslâm Dünyası” başlığını taşıyan kısımda sadece Gazneliler'in çağdaşı olan devletlerin isimleri ve hüküm sürdükleri tarihler verilmiştir. Bu üç sayfalık bölüm için on beş dipnot ve on beş ayrı eser kullanmak yerine Bosworth'un *İslâm Devletleri Tarihi* (E.Merçil-M.İpşirli, İstanbul 1980) ya da *The New Islamic Dynasties*'inin (Edinburgh 1996) kullanılması veya dipnotlarda doğrudan adıgeçen devleti konu alan çalışmaların zikredilmesi yeterli olabilirdi. “Gazneli Devleti'nin Menşei ve Kısa Siyasi Tarihi” adlı bölümde önce C.Cahen, J.P.Roux ve F.Köprülü'den geniş alıntılar yapıldıktan sonra Gazneli siyâsî tarihi paragraflar arasında hiç bir bağlantı olmaksızın sıralanmıştır. Bu nedenle bölüm bir kompozisyondan ziyade kronoloji cetvelini andırmaktadır.

“Gazneli Devleti'nin Yapısı” başlığını taşıyan birinci bölümde devletin özellikleri hakkında genel bilgi verildikten sonra Gaznelilere tâbi devletler (araştırmacının deyimiyle vassalleri), Sâmânîler ve Abbâsî Halifeleriyle ilişkileri üzerinde durulmaktadır. Bu bölümde çoğu zaman alıntı olunduğu belirtilmeksizin sadece dipnot gösterilerek pek çok paragraf araştırma eserlerden aynen alınmıştır. Bu alıntuların çok geniş olması dikkat çekmektedir (örneğin, s. 45-47 Kafesoğlu'ndan, sonraki bir buçuk sayfa Köprülü'den s. 47-48). Bu durum metinde yazara dair bir üslubun oluşmasına imkan vermediği gibi “*Bu şartlardan biri İslâmiyet'in bir takım dünyevi faaliyetleri de kadrolayan kitâbi bir din olması*” (s. 42) şeklinde anlaşılabilir cümlelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Yazar, bir paragrafta, “*Bunu şöyle ifade edebiliriz*” dedikten sonra tırnak açmaksızın Köprülü'den bir paragrafı aynen aktarmaktadır (s. 49 dipnot 11; F. Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 32). Aynı şekilde 49. sayfada O. Turan'ın, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*'nden (c. I, s. 173) aynen iktibasda bulunmaktadır. Bu durum eserde ciddi bir metodoloji sorunu yaratmaktadır. Zira dipnot göstererek yapılan alıntılarda müelliften, kaynaklarından aynen almak yerine kendi cümlesini kurması beklenir. Palabıyık ise tırnak açarak yaptığı sayfalarca alıntının yanısıra referans göstererek yaptığı iktibaslarda da “*Bunu şöyle ifade edebiliriz*” gibi bağlantı cümleleri kurduktan sonra kaynağının (araştırma eser) cümlesini aynen aktararak bilgisayar deyimiyle bir kes-yapıştır yöntemi uyguladığı izlenimini vermektedir. Müellif, F. Köprülü (s. 51-52) ve C. Cahen'den (s. 52-54) yaptığı beş sayfalık bir alıntıyla bu bölümü devam ettirmektedir.

Bu bölümün alt başlıklarından olan “Gazneliler ve Vassaller” başlığının altında müellif yine C. H. Becker, F. Köprülü ve M. A. Köymen'den yaptığı uzun alıntılara kaynaklardan tercüme ettiği bu konuyla ilgili örnekleri paragraflar halinde eklemiştir. Bundan sonraki iki alt başlıkta “Gazneliler'in Sâmânîler'e tebâiyyeti” ve “Abbâsî Halifeleriyle münasebetleri” ele alınmaktadır. Müellifin Türkçe'de çok yaygın olarak kullanılan tâbilik veya tâbiyyet tabirleri yerine neden “tebâiyyeti” tercih ettiği anlaşılabilir. Bu bölümde Uzunçarşılı'dan (*Medhal*, s. 14-16) tırnak açılmaksızın sadece dipnot verilerek yapılan, bir buçuk sayfalık alıntının en azından dili günümüze uyarlanmış olsaydı konu daha iyi anlaşılırdı.

“*Gerek istikfa emaretleri gerek aynı neviden olan diğerleri hutbede Halifeden sonra kendi isimlerini zikrettirirler ve bir tarafında Halifenin ismi olarak kendi namlarına dahi para kestirirlerdi* (s. 71). *İstikfa*

emirlerinin hükümetleri Halife tarafından tasdik edilir ve kendilerine saltanat menşuru, hil'at vs. gönderilirdi. Bu tarz daha sonraları Abbasiler'in zayıf zamanlarında dahi cari olmuş ve hatta Memlûk-ler'in nüfuzu altında bulunan Mısır Abbasileri'nde bile dini bir şekil olarak fakat mahdud yerlerde devam etmiştir. Geniş olan Abbasi Hilafeti'nin vilayetleri, selahiyetlerle valilere tevdi şeklinde başlayan bu adem-i merkezîyet usulü, merkezin zaafî neticesinde muhtelif hükümetler halinde tecelli edivermiştir" (s. 71). Bu paragraftaki dil-bilgisi hatalarını bir kenara bıraksak dahi, 'Mısır Abbâsîleri' gibi tâbirle-rin mâzur görülmesi mümkün değildir. Zira Mısır'da Abbâsiler adında ayrı bir devlet kurulmamış, Sadece 1258'de Bağdat'taki Abbâsî hilâfeti Moğollar ortadan kaldırıldıktan sonra Memlûk sultanı Baybars siyâsi endişelerle ve göstermelik olarak Mısır'da hilâfeti ihyâ etmiştir.

Müellifin yabancı dillerdeki araştırma eserlerden yaptığı alıntılarda da pek çok tercüme hatasına rastlanmaktadır. Mesela Abbâsîlerde hilafet alametleri ve saltanat menşurları anlatılırken "*Sultan Mahmud'un Ab-bâsî Hilafetine yaslanması hususunu Aziz Ahmed...*" şeklinde değerlendirmektedir.' (s. 75) denilmektedir. Herhalde müellif 'yaslanmak' derken istinâd etmeyi kastetmektedir. Araştırmacı, Keykavus, İbnü'l-Cevzî ve İbnü'l-Esîr'den yaptığı uzunca alıntılarla bu bölümü bitirmektedir (s. 76-78).

"Gazneli Devleti'nde Hükümdar ve Hükümdarlık" başlığını taşıyan ve saltanat telakkisi, sultanın vasıfları ile vazifelerinin ve hâkimiyet alâmetlerinin incelendiği ikinci bölümde M. A. Köymen'den yapılan bir iktibasdan sonra sultan teriminin kökeni, çeşitli İslâm devletlerinde sul-tanlık anlatılmaktadır ki burada da İA'daki "Sultan" maddesinden geniş alıntılar yapılmıştır. Bu bölümde de anlaşılması oldukça güç ve tarihi hatalarla dolu cümlelere rastlanmaktadır. Mesela "*Bununla birlikte, ge-rek Gazneli sultanları gerekse bu dönemin diğer sultanları karma bir karakter taşırlar, yani İslâmî, Hindu ve İrânî özellikte değillerdir ve Gazneli Mahmud, İltutmuş ve Tuğrul'da ilk Müslümanların demokra-tik yapıları görülmez. İslâm halifesi ilk zamanlarda müminler tarafın-dan seçilirdi, iktidarın menşei halktı, idari güç Allah'tan alınmazdı. Diğer yandan Müslüman kralları sembolik olarak 'yeryüzünde Al-lah'ın gölgesi (zillullâh)' idiler ve doğuştan bir kudsiyet taşımazlardı. Her şeye rağmen Ortaçağ krallık müesseseleri, esas olarak laik kuruluşlardı. Gazneli sultanları da devrinin diğer sultanları gibi mutlak otorite sahibi, kayıtsız hükümrân, Allâh'ın yeryüzündeki gölgesi, her türlü kazaî, icraî ve askerî işleri elinde bulunduran tek yetkilidir.*" (s. 83) Bu paragraftan 'Gazneli sultanlarının karma bir karakter taşıdığını'!

ilk Müslümanların 'demokrat'! ve 'laik'! olduklarını, halifeleri 'halkın seçtiğini'! ve Ortaçağ müslümanlarının 'laik krallarının'! olduğunu öğreniyoruz. Böylece araştırmacı demokrasi, seçim ve laiklik gibi modern kavramları Ortaçağ İslâm Dünyasına taşıyarak anakronizme düştüğü gibi, müslümanlar hükümdarların için kullanılan "sultan" yerine Batı'da yaygın olan "kral" tabirini yanlış olarak kullanmaktadır.

Cülus başlığını taşıyan kısımda da *"Bu geleneğe göre Türk hakanı yaratılışındaki tanrı vergisine bağlıydı"* (s. 85)... *'Kutluluk Türk düşünce sisteminin ancak bir bölümüdür. Kağan, Tanrı kendisine, buyruk, güç ve izin verdiği için, kut'u var olduğu için, talih ve kısmeti olduğu için, kazandığı için, erdemi olduğu için başarıya ve ululuğa ulaşabiliyordu. Kut'u tutabilmek için, bilge olmalıdır. Türkler buna, bir de Alplik yani bahadırılık ve komutanlık yeteneğini katıyorlardı. Türklerde bir hakan için yalnızca alp ve cihangir olmak yetişmiyordu. Alp-erdem olmak gerekliydi. Erdemsiz cihangir neye yarardı? Diyen anlayışlarını Türk devlet geleneklerinde getiren Gazneliler, buna 'zalim hükümdara hakkı söylemenin cihad' olduğu teorisi ile 'zalim hükümdarın anarşiden daha iyi olduğu pratiğini kabul eden İslâmî geleneği de eklemişlerdi.'* (s. 86) gibi hem dilbilgisi hem de mana bakımından anlaşılabilen pek çok cümle ile Arapça kaynaklardan yapılan tercüme bulunmektedir. Aynı üslupla, yani kaynaklardan yapılan tercümelere bazı alıntılar ilavesiyle veliahtlık gibi müesseseleri inceleyen müellif, Ortaçağda Türklerin Moğollara göre daha *"demokratik"*! olduğu sonucuna varmıştır (s. 93). Bunun için Türklerin yazılı ve yazısız törelerini öne çıkarırken Cengiz Yasası'nı gözardı etmiştir.

"Sultanın Vasıfları ve Vazifeleri" başlığını taşıyan bölümün giriş paragrafında *"Biz de, gerek kaynaklarımızda ve gerek edebiyat literatürümüzde 'siyâsetnâme' ismi verilen eserlerde sultanlara verilen öğütleri Gazneli sultanlarında aradık ve bunlarla teçhiz edilmiş olduklarını ortaya koymaya çalıştık"* diyerek amacının Gazneli sultanlarının tarihsel kişiliklerini ve vasıflarını ortaya koymaktan ziyade siyâsetnâmelerde subjektif olarak verilen vasıfları yine indî olarak sultanlarda aradığını ve bunlarla teçhiz edilmiş olduklarını göstermeye çalıştığını ifade etmektedir (s. 98). Böylece Gazneli Sultanlarının *"akıllı ve bilgili, cesur ve kahraman, doğru ve fazilet sahibi, cömert ve eli açık, yumuşak huylu, uyanık, sabırlı ve affedici, siyasette mahir, muttaki, tatlı dilli, haramdan sakınan idareciler"*! olduğunu ortaya koymuştur. Bundan sonraki kısımda da sultanın vazifeleri alıntılar ve tercüme yoluyla anlatılmaktadır.

Bilimsel bir doktora tezinin başlığından ziyade bir ahlak kitabı başlığını andıran “Reayanın Sultan Üzerindeki Hakkı” adlı kısımda “Paranın Ayarının Korunması” altbaşlığı şu paragraftan ibarettir. “*Hayatta kalmak ve hayatın gereklerine cevap verebilmek, neticesinde de dünyevî huzur, mutluluk ve rahatlığı yakalamak maddi güçle olmaktadır. Bu yüzden idarecilerin, her zaman paranın alım ve kullanım durumlarına savunma kadar önem vermeleri zaruri olmuştur. Gazneli sultanlarına ait bu hususta bir örnek bulamadıysak da, onların para işine çok titiz bir şekilde eğilmeleri muhtemeldir*” (s. 111). Müellif, dünyevi huzuru! yakalamaya yönelik bu yorumunun muhtemelen Gazneliler için de geçerli olduğunu düşünerek tarihî hükümlerde bulunmaktadır.

“Hükümdarlık (hâkimiyet) Alâmetleri” başlığını taşıyan kısımda daha önce de birkaç yerde referans göstererek alıntı yaptığı Uzunçarşılı’nın “*Abbâsî Hilâfeti cismânî ve ruhânî bütûn idareyi elinde tutmuş olan büyük bir İslâm imparatorluğu idi.*” cümlesiyle başlayan meşhur paragrafını (Medhal, s. 1-2) bu defa referans göstermeksizin iktibas ettikten sonra W. Barthold ve M. A. Köymen’den yaptığı alıntılarla devam etmektedir. Yazarın başlığı Gazneliler olan bir kitapta neden her konuya Abbâsilerle başladığı da anlaşılamamaktadır.

“Ünvan ve lakaplar” başlığını taşıyan kısımda müellif yine kelimenin kökeninden, Câhiliyye, Emevîler, Abbâsiler, Selçuklular ve İslâm öncesi Türklerdeki lakaplardan uzun uzadıya bahsetmektedir. Bunlar için *İslâm Ansiklopedisi* veya *Encyclopedia of Islam*’ın (New Edition) ilgili maddelerine atıfla yetinilip Gazneliler’deki uygulamasının anlatılması daha faydalı olurdu. Bölüm, bundan sonra *Siyâsetnâme*’den ve diğer kaynaklardan yapılan tafsilatlı alıntılar ve Gaznelilerle ilgili örneklerle devam etmekte; hutbe, hil’at, menşur, tuğ ve çetr gibi hükümdarlık alâmetleri aynı üslupta anlatılmaktadır.

Eserin üçüncü ve son bölümünde, hâcib, âğâçî, emîr-i âhûr gibi saray görevlileri “saray büyükleri”; atabeg, gulam, ferrâş, serheng gibi vazifeliler de “saray küçükleri” başlığı altında -ki bu ayırım da Uzunçarşılı’yı hatırlatmaktadır- incelenmiştir. Hâcib ile âğâçînin sanki farklı vazifelilermiş gibi iki ayrı başlıkta anlatılması karışıklığa sebep olmaktadır. Müellif hâcib’i ayrıntılı olarak anlattıktan sonra, âğâçî başlığının giriş kısmında ‘*Türkçe’de âğâçî denilen ve hükümdarla hükümet üyeleri arasında vasıta olan hâciblik veyâ mabeyncilik Abbâsilerden alınmıştır*’ cümlesiyle aslında hâcib ile âğâçînin aynı şeyler olduğunu ifâde etmekte fakat neden bu iki kavramı ayrı ayrı başlıklar altında incelediğini belirtmemektedir.

Araştırmacının en azından sonuç kısmında kendi cümlelerini kurması beklenirdi. Ancak müellif bizi bu konuda da hayal kırıklığına uğratmış ve daha önce pek çok defa iktibas ettiği Uzunçarşılı'nın '*Abbâsî Hilafeti, cismânî ve ruhânî bütün idareyi elinde tutmuş olan büyük bir İslâm imparatorluğu idi*'. cümlesiyle başlayan paragrafı (*Medhal*, s. 1-2) tekrar alıntılanmıştır. Yine bu kısımda, "*sultanların asıl vazifeleri, gece gündüz demeden milletine hizmet vermek, adaleti tatbik etmek, ülkeyi iç ve dış düşmanlara karşı muhafaza etmek ve devleti ve halkı kalkındırmaktır. Gazneli sultanları ne zaman bu vazifeleri ihmal ederek istişareyi terk etmiş ve ideal vasıfları kaybetmişlerse o zaman devletleri yıkılmaya başlamıştır*" diyerek bir devletin yıkılmasının pek çok sebebini sultanların "ideal vasıflarını kaybetmesi" gibi subjektif ve etik tek bir sebebe bağlamıştır. Daha önce pek çok defa Gazneli sultanları için pâdişah lakabını kullanan müellif, sonuç kısmında Gazneli Mahmud'un İslâm aleminde sultan ünvanını kullanan ilk hükümdar olduğunu kaydetmektedir.

Ayrıca eserde, pek çok özel isim farklı imlâlarla yazıldığından indekste de farklı kavram yada şahıslar gibi geçmektedir. Mesela Abbâsî, Abbâsî, Abbâsiler; Afgan, Afganlı, Afganlılar; Sultan Mahmud'un veziri, Ahmed b. Hasen ve Ahmed b. Hasen el-Meymendi şeklinde; Ali b. Mesud ve Ali b. Mesud I farklı isimlermiş gibi indekste ayrı ayrı gösterilmişlerdir.

Sonuç olarak müellif daha önce incelenmemiş ve tarihimiz açısından önemli bir konuyu kendisine tez olarak seçmekle isabet etmiş; ve bibliyografyadan anlaşılacağı üzere büyük emek sarfetmiştir. Ancak yapılan uzun alıntılar ve tercümelemler nedeniyle iyi bir telif eser ortaya konulamamıştır. Ayrıca, tezini 1996 yılında bitirdiğinden 1995 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yapılan Güller Nuhoglu'nun *Beyhaki Tarihi'ne göre Gazneliler'de Devlet Teşkilatı ve Kültür* adlı tezini değerlendirmemesi mazur görülebilirdi. Ancak 2002 yılında tezini kitap olarak yayınlarken bu tezden hiç bahsetmemesi önemli bir eksikliklerdir. Müellifin Gazneliler konusunda klasikleşmiş bir eser olan Bosworth'un *The Later Ghaznavids, Splendour and Decay the Dynasty in Afghanistan and Northern India 1040-1186* (Edinburgh 1977) adlı eserine bibliyografyasında yer vermemesi de dikkat çekmektedir.

Cengiz Tomar